

TWEEËNTWINTIGSTE PACIFICATIELEZING

Religie, vrede en onvrede

Rik TORFS

*De Pacificatielezingen vzw organiseert prestigieuze lezingen die de rijke
erfenis van de Pacificatie van Gent (1576) levend houden.*

*Lieven Decaluwe, Gent, Igno Sutorius, Breda, Fried Stockman, Destelbergen,
Aloys Tijdink, Haaren, Annemie Feilzer, Gouda, Rik Gysels, Merelbeke,
Geert Castryck, Gent, Wim Beelaert, Gent, Michiel Decaluwe, Gent*

www.pacificatielezingen.org
Zetel: Kasteellaan 72 – B-9000 Gent

De tweeëntwintigste lezing werd gehouden in Breda op 5 november 2005

© Rik Torfs, Leuven

© De Boeck & Larcier NV, Brussel, 2005
Larcier Gent
Coupure Rechts 298 – 9000 Gent

Verantwoordelijke uitgever: Anne Knops

Alle auteursrechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en uitgever.

RELIGIE, VREDE EN ONVREDE

Lang geleden was George Bush president van de Verenigde Staten. George Bush senior, welteverstaan. Tussen 1989 en 1993 heerste hij over Amerika. In die periode publiceerde de Franse Islamkenner Gilles Kepel zijn beroemdste boek: *La revanche de Dieu. Chrétiens, juifs et musulmans à la reconquête du monde*¹. Het boek verscheen voor het eerst in 1991 en werd in twintig talen op de markt gebracht.

God was weer terug, wist Gilles Kepel. Hij nam het woord op een moment dat vele helden van weleer uit het gezichtsveld verdwenen. De standbeelden van Vladimir Ilich Lenin waren overal in Centraal Europa al een paar jaar neergehaald. De status van Karl Marx brokkelde af en van Jean Paul Sartre werd steeds duidelijker dat hij zich op cruciale punten had vergist. Hij bezocht weliswaar de juiste cafés in het Parijse Quartier Latin, zijn gevoel voor lifestyle was feilloos, maar als keuzes fundamenteler werden, zwichtte hij al te gemakkelijk voor de waan van de dag².

God niet. Hij dook weer op. Hij nam revanche. Een mooie term eigenlijk, *revanche*, omdat hij God tegelijk een beetje naar beneden haalt. Iemand is uit op revanche. Hij ligt op de loer en wacht zijn kans af. Dat heeft iets geniepigs, weinig goddelijks. Wraakzucht maakt klein. En op die manier draagt Gods terugkeer, vreemd genoeg, tegelijk ook tot zijn verdwijning bij. Wraakzuchtig: zo was, op zijn mindere momenten, de God van het Oude Testament vooraleer de mens hem enige beschaving schonk. Hij was wild, ongetemd, ongeremd. Het Nieuwe Testament moest nog komen. Het bracht ons uiteindelijk, door de trechter van de geschiedenis, een God die

¹ Gilles KEPÉL, *La revanche de Dieu. Chrétiens, juifs et musulmans à la reconquête du monde*, Paris, Seuil, 1991, 292 p.

² Cf. Ronald ARONSON, *Camus and Sartre. The Story of a Friendship and the Quarrel that Ended it*, Chicago, University of Chicago Press, 2004, x+291 p.

met afwezige blik enigszins aanwezig probeerde te zijn. Voor wraak vond hij het leven te kort. Maar goed, nu brak een ander tijdperk aan. Dat van *la revanche de Dieu*.

Waarom kende God opeens weer succes? Want dát hij kon bogen op een nieuwe populariteit, stond ondertussen buiten kijf. De analyse die Gilles Kepel maakte, blijkt achteraf profetisch te zijn geweest. God keerde terug, en hij was niet altijd zachtzinnig.

Revanche. Waarom eigenlijk? Fred Gedicks, jurist, mormoon, hoogleraar aan de Brigham Young University in Provo, Utah, gaat er in een vorig jaar in Chicago gehouden lezing van uit dat het gedeeltelijk falen van de Verlichting aan Gods terugkeer niet vreemd is³. De Verlichting was volgens Gedicks een optimistische houding die de hoop inhield dat rede en wetenschap de wereld zouden openbaren zoals die werkelijk in elkaar zit. Eens zou de dag aanbreken waarop de mensheid de wereld geheel en al onder controle zou krijgen. Maar die optimistische droom kwam niet uit, aldus Fred Gedicks, en zie, daar waar het antwoord van de Verlichting stopt, duikt God weer op.

Is God een metgezel voor donkere dagen? Verdwijnt hij wanneer de mens gelukkig is en keert hij terug wanneer treurnis overheerst? Valt de mens vooral dan op hem terug? Want er is niet alleen de neergang van de Verlichting die God weer in beeld bracht. Naast het intellectuele tekort, door het gedeeltelijk falen van de Verlichting geopenbaard, laat ook het emotionele tekort God blijkbaar niet onberoerd. *Vernedering* bijvoorbeeld stimuleert het religieuze gevoel. Zeker wanneer die vernedering mensen met een trotse natuur ten deel valt. Vernedering en trots vormen samen een explosieve cocktail die de religiositeit weer doet opflakkeren. Voor vele moslims is Allah een onzichtbare, maar precies daarom zowel geloofwaardige als onoverwinnelijke bondgenoot in hun strijd tegen striemende vernederingen, tegen het gevoel om, ondanks stoere en viriele eigenschappen, zich niet aanvaard te weten, niet rijk te worden en evenmin beroemd. De vernedering is des te pijnlijker omdat de schuldigen anoniem blijven, niet zomaar met de vinger kunnen worden gewezen. Maar hoe dan ook, vernedering vraagt om wraak. Om die wraak te sublimeren, om haar meer te laten zijn,

³ Frederick Mark GEDICKS, "Spirituality, Fundamentalism, Liberty: Religion at the End of Modernity", *DePaul Law Review*, 2005, 1197-1235.

en anders, dan een teken van kleinheid, is het vaak noodzakelijk een beroep te doen op een God en de eisen die hij stelt.

Niet alleen de Islam biedt geregeld een toevlucht aan mensen die zich vernederd voelen, ook de orthodoxie vervult af en toe die rol. De band die tussen orthodoxie en nationale identiteit vaak bestaat, is daarbij erg behulpzaam. Orthodoxen hebben het sociaal en economisch in het uitwaaierende Europa niet altijd even gemakkelijk. Door onder meer Samuel Huntington worden ze in een tweederangsrol gedwongen⁴. Orthodoxen zijn geen katholieken en geen protestanten. Bijgevolg restte hen blijkbaar niets anders dan ook niet echt Europees te zijn. Opeens leken ze eerder aan te leunen bij schijnbaar verre culturen zoals die van de Islam. Zo werd de orthodoxie vaak een mantel die vernederde burgers in barre momenten ter bescherming om zich heen sloegen. In het afbrokkelende ex-Joegoslavië was de verstrengeling tussen de orthodoxie en Servië bij momenten groot. Ik herinner me zeer levendig hoe ik, in 1999, toen de Kosovo-crisis op uitbarsten stond, als adviseur van orthodoxe parlementsleden uit heel Europa, in hun gezelschap door de patriarch van Nicosia werd ontvangen⁵. Samen met mijn Duitse collega Gerhard Robbers was ik de enige niet-orthodox uit de groep, maar de patriarch was ervan overtuigd dat hij een homogeen orthodox gezelschap over de vloer had. In een korte toespraak haalde hij genadeloos uit naar de Verenigde Staten, de theoretische bondgenoot. Hij bepleitte de orthodoxe solidariteit die voor Servië en zijn toenmalige president Slobodan Milosevic tot het behoud van Kosovo en de daar gelegen heilige plaatsen zou moeten leiden.

Opvallend is ook hoe in Rusland verschillende parlementsleden zich heel sterk optrekken aan hun orthodoxe identiteit⁶. Vroeger waren ze vaak lekker communist en voelden ze zich veilig in een rijk waarin de zon nauwe-

⁴ Samuel P. HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon and Schuster, 1996, 367 p.

⁵ Over de werkzaamheden van het zogenaamde "committee charged with devising a draft of general principles on the protection of religious freedom in relation to traditional religions", waarvan naast Gerhard Robbers en ikzelf, ook twee orthodoxe professoren deel uitmaakten, namelijk Sima Avramovic (Belgrado) en Charalambos Papastathis (Thessaloniki), heeft laatstgenoemde het in Charalambos K. PAPANATHIS, "State and Church in Greece 1999", *European Journal for Church and State Research. Revue européenne des relations Eglises-Etat*, 2000, 118-120. Jammer genoeg blijft de spectaculaire audiëntie in Nicosia onvermeld.

⁶ Dat gold bijvoorbeeld in zeer sterke mate voor Viktor Zorkaltsev, voorzitter van de algemene vergadering van de groep parlementairen aan wie wij advies verschaften.

lijks onderging. Samen met het communisme stortte ook het Sovjet-imperium in, met verlies aan territorium en prestige tot gevolg. Dat leverde vele burgers, die niets anders dan deze roem bezaten om zich aan op te trekken, ongetwijfeld een gevoel van vernedering op. Permanent proefden zij het zuur van de nederlaag. Dit alles leidde tot de noodzaak van een nieuwe identiteit. Hier kon de orthodoxie soelaas bieden. Paradoxaal genoeg waren het dus precies de ex-communisten die het meest tot de mysteriën van de orthodoxie hun toevlucht zochten. Ze probeerden het verlies van een uitgesproken identiteit op te vangen door er een andere te zoeken die evenveel veiligheid garandeerde. Nogmaals een bewijs van een oud beginsel: niet de inhoud van de ideologie primeert, maar het gevoel van zekerheid dat zij vermag te bieden. De barmhartigheid. Zekerheid is barmhartig, ook als ze een beetje smerig is.

Volgens sommige waarnemers is ook het succes dat God in de Verenigde Staten – anders dan in vele landen van Europa – te beurt valt het gevolg van pijn en gemis bij de bevolking aldaar. Is dat echter niet een typische reactie van de inwoners van het oude continent, een reactie waarbij schijnbare stoerheid en een fundamenteel gebrek aan zelfvertrouwen hand in hand gaan? Europeanen genieten ervan om jegens Amerika medelijden te koesteren. Het recht verwerven om medelijden te koesteren is immers een vorm van rijkdom, van overwicht. Medelijden vertonen is dan: iemand emotioneel domineren, bezitten, tot zich nemen. Hun eigen gebrek aan flexibiliteit vertalen Europeanen vaak in scherpe kritiek op het wilde kapitalisme dat in Amerika bezig zou zijn een monopoliepositie te verwerven. De redenering gaat dan ongeveer als volgt: het wilde kapitalisme betekent enerzijds veel geld, maar anderzijds leidt het tot een genadeloze samenleving, waarin wie even naar adem hapt meteen opzij wordt geschoven. Mensen moeten permanent op de toppen van hun tenen staan om aan het hoge verwachtingspatroon te beantwoorden. In deze genadeloze Amerikaanse wereld waarin het alternatief voor succes niets anders is dan bittere armoede in de vergeetput van het bestaan, zorgt religie af en toe voor verlichting en verluchting. In de kerk waarnaar de Amerikanen zich op zondagochtend gretig haasten, wacht hun een ander klimaat. Het tempo ligt er lager, broederlijkheid is er geen loos begrip, muziek streelt de zinnen en verzacht de zeden, menselijke contacten worden niet elk ogenblik belaagd door utilitaristische bijbedoelingen. Zo ongeveer denken wij Europeanen, behoeders van de beschaving omdat onze stenen ouder zijn dan de Amerikaanse, over de samenleving aan de andere kant van de Oceaan.

In dit wat neerbuigende verklaringsmodel schuilt een vreemde paradox.

In Europa, gestuurd door het principe van de verzorgingsstaat, is het leven zacht en weldadig genoeg om niet te moeten terugvallen op troost biedende kerkgenootschappen. In Amerika is de competitie dan weer zo genadeloos dat mensen niets anders rest dan naar de kerk te gaan, willen zij enige genade ondervinden. Edoch, als dat plaatje klopt, blijkt daar meteen uit dat een samenleving zonder kerk best gezellig kan zijn. Europeanen slagen er immers in om gelukkig te zijn zonder al te veel religieuze omkadering. Verder is de kerk in Amerika blijkbaar wel bij machte om de zondagochtend op te vrolijken, maar niet om de samenleving wezenlijk te beïnvloeden.

Hoe dan ook, als het verklaringsmodel waarbij God vertroosting biedt voor de ontsporingen van het wilde kapitalisme steek houdt, is er eigenlijk weinig reden tot optimisme. Dan biedt de kerk immers niet veel meer dan opium voor het volk, een drug die de mens verdwaast terwijl hij de mechanismen van de samenleving die tot de hang naar opium leiden, ongemoeid laat. In ieder geval, als deze theorie waterdicht is, heeft de opleving van religie ook in Amerika vooral met troost te maken, met het bestrijden van angst, van gemis, van verdriet, van vernedering.

Persoonlijk geloof ik echter niet dat de pas geschetste theorie de juiste is. Ik ben dan ook naar aloude Europese traditie een slechte Europeaan. Een echte Europeaan is een slechte Europeaan. Hij heeft tot zijn schade en schande geleerd, na vele kolonialistische en andere ontsporingen, dat het geen zin heeft zichzelf te verheerlijken. Het succes van religie in Amerika stoelt naar mijn aanvoelen eerder op een verschillende levensstijl dan op de omgang met verdriet. Amerikanen leven nu eenmaal doorgaans op een betrekkelijk gefragmenteerde wijze. Uiteraard leiden zij, net zoals Europeanen, maar één leven – ik maak gemakshalve even abstractie van het hierna maals – maar ze besteden bepaalde facetten ervan op bijzonder professionele wijze uit. Zij geven de inhoudelijke invulling gedeeltelijk uit handen. Voor psychische problemen doet de Amerikaan een beroep op een psychiater, terwijl Europeanen eerder geneigd zijn het bij occasionele huilbuien te houden en daarbij vertrouwen op geparfumeerde zakdoekjes. Opvoeding van kinderen geschiedt in de US professioneler, met meer handboeken achter de hand en meer bevlogen pianoleraressen op een krukje. De tuin wordt door een vakman onderhouden, een select restaurant betreden vergt rituelen die doen denken aan een staatsbezoek. In dat globale perspectief hoort

ook religie thuis. Het religieuze leven is voor de meeste Amerikanen een afgeschermd gedeelte van hun bestaan, waarbij ze op zoek gaan naar inhoudelijke, liturgische of emotionele kwaliteit, maar waarvan de onderliggende boodschap hen niet noodzakelijk engageert met hun volledige persoonlijkheid. Er is de pianoles en er is de tuin. Er is geestelijke gezondheid en er is religie. Steeds zie je van het leven slechts een facet.

Op dit punt zijn Europeanen anders. Algauw laten zij God in de steek. Zij geven graag de indruk dat hun aangescherpte kritische zin hen verhindert nog langer gelovig te blijven, terwijl het eigenlijk hun ernst is die hen parten speelt. Doorgaans vinden zij religieuze vragen immers van verschrikkelijk groot belang. Hun gehele persoonlijkheid wordt erdoor geraakt. Maar precies omdat Europeanen zinragen en, meer in het bijzonder, religie zo ernstig nemen, aanvaarden ze op dat terrein geen enkele onvolmaaktheid. Ze stellen bijvoorbeeld onmogelijk hoge, radicaal puriteinse eisen aan de kerk, haar organisatie en haar leiders. Zij vinden het verschrikkelijk erg wanneer een paus niet sympathiek of niet consequent is, dus meestal hebben ze alle redenen om in zak en as te zitten.

Een Amerikaan maalt daar minder om. Als hij niet tevreden is over het toegeleverde product, verandert hij van kerk, sans rancune, met droge ogen, zonder dat hij er met zichzelf tussen zit. Een Europeaan die zich op religieus vlak niet goed in zijn vel voelt, mist die luciditeit. Hij verliest gewoon zijn geloof. Een pantserpaus kan genoeg zijn om het bestaan van God in twijfel te trekken. Zijn al te grote ernst ontnemt de Europeaan de ruimte om in het hart van de godsdienst onvolmaaktheid te waarderen.

Een conclusie van deze, toegegeven, wat schetsmatige vergelijking, zou kunnen zijn dat de Europeaan zijn geloof verliest omdat hij het te ernstig neemt, en dat de Amerikaan het behoudt omdat hij het slechts toelaat in een afgebakend gedeelte van zijn bestaan.

Op dit punt belanden wij bij een consequentie van dat meer gefragmenteerde Amerikaanse denken. Juist omdat het religieuze voor de gemiddelde Amerikaan slechts één facet van zijn leven bestrijkt en niet op leven en dood met zijn identiteit is verbonden, behoren ratio en systematisch denken niet echt tot het wezen van de Amerikaanse manier van geloven. Niet dat Amerikanen minder rationeel zijn dan Europeanen. Ik zou zelfs zeggen: integendeel. Maar in Amerika schuilt het rationele niet zozeer in het bezig zijn met geloof. Het openbaart zich veeleer in het daaraan voorafgaande stadium, namelijk bij het zoeken naar de plek die aan het geloof binnen de

totale existentie kan en mag worden toebedeeld. Anders uitgedrukt: een Amerikaan zal vrij nuchter bepalen welke ruimte het geloofsleven in zijn bestaan mag innemen. Eens die keuze gemaakt, leidt het geloof een leven op zichzelf, en daarbij mag het er gerust wat vrolijker aan toe gaan. Geloof is een vorm van gecontroleerd slippen, van zich laten gaan op een zorgvuldig afgebakend terrein. Binnen de contouren van het speelveld dat aan het religieuze wordt toegewezen, is rationaliteit niet echt *de bon ton*. Integendeel, opflakkerende gevoelens, etherische sentimenten, de trance van het ogenblik, het groepsgevoel van de gepatenteerde individualist, de *feeling good* gedachte aan de rand van het bikkelharde leven, krijgen ruimschoots vrij spel binnen het aan religie toegewezen afgebakende terrein.

De werelden van de Islam, van de orthodoxie en van het Amerikaanse religieuze denken zijn op zichzelf niet homogeen en verschillen onderling grondig. Zij delen echter *grosso modo* ook een aantal dingen met elkaar. Zo is het in de drie gevallen helder dat de ratio veld verliest tegenover een mengeling van allerlei 'religieuze' gevoelens, gaande van wraakzucht over trots tot introspectie en vurig verlangen.

Kortom, de heropbloei van religie is een feit. Maar evenzeer kan niemand er omheen dat het religieuze er nu anders uitziet dan enkele decennia geleden. De contemporaine religieuze denker zoekt niet langer in de eerste plaats naar een *modus vivendi* met de wetenschap en de profane samenleving. Elke religieus geïnspireerde competitie hiermee is voortaan uit den boze. Wat het religieuze discours wel beoogt, is de creatie van een vrije zone waarin ruimte wordt geschapen voor een rationeel ongrijpbare religieuze emotionaliteit. Soms beheerst die zone het gehele leven, zoals bij fundamentalistische islamitische stromingen. Soms blijft ze beperkt tot een fraai afgeschermd compartiment van het bestaan, zoals bij de religieuze beleving in de Verenigde Staten. In beide gevallen kan de comeback van het religieuze verschijnsel conservatief worden genoemd. Dat conservatieve karakter ligt vooral in de weigering om de dialoog tussen geloof en wetenschap als van wezenlijk belang voor eerstgenoemde te beschouwen. Eigenlijk geeft het moderne religieuze denken de ambitie op om zich nog langer te verantwoorden. Het gaat uit van zijn eigenheid, die het principe van de intellectuele verantwoording zelf verwerpt als een teken van impliciete superioriteit die de rede tegenover het geloof zou bezitten.

De wederopbloei van religie is, op zichzelf bekeken, natuurlijk helemaal geen probleem. Complexer wordt de situatie wanneer de religie haar her-

opbloei paart aan een inwendige transformatie waarbij de rationele discussie wordt opgegeven ten voordele van ongrijpbare religieuze emotionaliteit. Dan zorgt religie voor een intellectuele verarming. Een vals dilemma dient zich aan, het dilemma dat diepgang en denken als elkanders vijanden presenteert.

Die evolutie stemt mij niet bepaald gelukkig. Animo voor religie hoeft toch niet met intellectuele achteruitgang gepaard te gaan? Helaas, die richting lijkt het voorlopig uit te gaan. Daarbij is het niet zozeer het moslimfundamentalisme dat mij verontrust. Zeker, het bestaan ervan mag niet worden geloofchend en op het vlak van veiligheid vergt het een doortastend optreden vanwege de overheid, daarbij mogelijk geholpen door vertegenwoordigers van religieuze groepen. Op zuiver intellectueel vlak baart het moslimfundamentalisme echter heel wat minder zorgen. Ik geloof allerminst in de inhoudelijke triomf die minder rationele stromingen binnen de Islam weldra in Europa te beurt zou vallen. Dat is een ontorechte vrees van een bange West-Europese bevolking die het onbekende schuwt en het religieuze, waarvan ze zelf is vervreemd, nauwelijks een plaats weet te geven wanneer het daadwerkelijk een rol bekleedt in het leven van anderen, in casu van allochtonen uit landen met een door de Islam geïnspireerde cultuur. Precies omdat wij de Islam in onze omgeving zien en weten, zwelt de angst aan en zijn overtrokken reacties schering en inslag. Anders uitgedrukt, de nieuwe, sterk emotioneel gekleurde religiositeit bestaat wel in de Islam, maar ze bezit intellectueel en cultureel onvoldoende penetratiekracht om West-Europa te veroveren.

Veel plausibeler lijkt mij de groeiende invloed van de Amerikaanse religiositeit op de Europese godsdienstbeleving. Zeker, Amerika ligt veraf. Het aantal Amerikanen dat zich hier komt vestigen, blijft beperkt. En bovendien heerst in onze samenleving een betrekkelijk vijandig gevoel tegenover de Verenigde Staten, vooral omwille van hun grote geopolitieke macht en de manier waarop ze die aanwenden. Maar laten we ons zelf geen zand in de ogen strooien. Het is niet omdat we beweren Amerika te haten, dat we de cultuur ervan niet overnemen. Zo gaat het nu eenmaal in de geschiedenis. Het is niet de cultuur die intrinsiek superieur is, *if any* en wat dat laatste ook moge betekenen, die uiteindelijk de grootste invloed uitoefent. De cultuur die het haalt, is de cultuur van de mogendheid die economisch en militair de lakens uitdeelt. Natuurlijk kan je zeggen dat deze cultuur zelf een openheid voor andere culturen kan vertonen. Zo werden de Romeinen vertederd door de beschaving van de Grieken, vol opwindende franjes en

nutteloze diepzinnigheid. Maar het was wel een Romeinse keuze om de Griekse erfenis in het eigen rijk te laten schitteren.

Met de Amerikaanse cultuur onderhoudt Europa trouwens al heel lang een dubbelzinnige relatie. Wij geven graag af op fastfood en hamburgers, alsof traag eten een ethisch surplus genereert. Wij grinniken bij de preutsheid die aan de andere kant van de Oceaan alsmaar nadrukkelijker op de voorgrond treedt. Paniek omwille van een blote tepel die publiekelijk wordt vertoond, die zal ons Europeanen niet overvallen. Zich superieur weten op het vlak van seks geeft trouwens een goed gevoel. Maar terwijl de Europese kritiek nimmer verstomt, zijn wij tegelijk druk doende met het assimileren van de Amerikaanse cultuur. *Make no mistake*, daarbij gaat het niet alleen om mode of popmuziek, maar ook om de zogeheten hogere cultuurvormen. Niet voor niets slaagde New York erin Parijs te verdringen als wereldcentrum van beeldende kunst.

Als de stelling klopt dat economische en militaire macht tot culturele dominantie leiden, volgt daaruit dat de Amerikaanse manier om met religie om te springen uiteindelijk in Europa sporen zal nalaten. Globalisering en amerikanisering, eigenlijk synoniemen, rukken ook op daar waar de mens zijn intiemste dromen koestert. Ik ben er vast van overtuigd dat de emotionali-teit die religie in Amerika kenmerkt, ook Europa zal veroveren, al aan het veroveren is, ook al lijkt alles in ons zich tegen het goedschiks accepteren van deze gedachte te verzetten. Zeker, er zullen tussen de Verenigde Staten en Europa verschillen blijven bestaan. Het lijkt mij aannemelijk dat religie in het geseclariseerde Europa niet meer de rol zal kunnen opeisen die de godsdienst in het Amerika van George Bush junior schijnbaar moeiteloos wist te veroveren. Er blijft een verschil. Toch mag de inhoudelijke penetratiekracht van het Amerikaanse religieuze model niet worden onderschat. Deze penetratiekracht is zowel direct als indirect helder waarneembaar.

De *rechtstreekse invloed* van het Amerikaanse model blijkt ondermeer uit de aanwezigheid van Amerikaans getinte evangelische stromingen op het oude continent. Deze invloed is zowel in Nederland als in België in protestantse kringen duidelijk zichtbaar. Geen getob meer over God en de wereld, in plaats daarvan klinkt een krachtig *praise the Lord Hallelujah*. Wuivende handen ondersteunen de stem. Jongeren, worstelend met de laatste resten van de puistjes die hun puberteit vergalden, richten de blik opwaarts, naar een punt waar de Heer geloofwaardiger afwezig is dan op andere plekken. Kortom, jongeren die belangstelling koesteren voor het geloof denken zich

niet langer een ongeluk over het statuut ervan en over zijn plaats in de wereld. Zij concentreren zich vooral op het gevoel en laten er zich gewillig door meeslepen. Religie is roes. Die verschuiving is van belang. Het is een evolutie die, zij het impliciet, zelfs ethische connotaties heeft. Het voelen wordt rijker geacht, geestelijk en moreel superieur tegenover het denken. Dat laatste houdt immers het risico in van kritiek en afwijzing, wat dan als een vorm van uitsluiting wordt gezien. Gevoelens kunnen limietloos zijn, gedachten leggen contradicties bloot. Gevoelens leiden tot extase, gedachten tot bitterheid. Impliciet ontstaat een beeld waarbij religie vlekkeloos moet zijn en waarbij tussen kritiek en schoonheid een contradictie wordt ervaren, hoezeer ook op die manier een breuk wordt bewerkstelligd met een rijke westerse traditie.

Maar er is meer. Het Amerikaanse model beperkt zich niet tot vertakkingen die uiteindelijk het Europese vasteland bereiken. Het penetreert ook *van binnenuit* in de traditionele structuren van de Europese religiositeit. Dat is de *onrechtstreekse invloed* die ik boven al aanstipte. Hij is minder spectaculair dan de rechtstreekse. Amerikaanse *evangelicals* in Europa, zoiets valt op. De indirecte invloed dient zich subtieler aan, maar zijn consequenties reiken ongelooflijk ver. Neem nu even dat de huidige paus van de rooms-katholieke kerk, Joseph Ratzinger, een stap in de richting van de Amerikaanse religiositeit zou zetten. Op het eerste gezicht lijkt die gedachte uiterst onwaarschijnlijk, zelfs lichtjes ridicuul. En toch denk ik dat een dergelijke evolutie zich onder onze ogen aan het afspelen is. Joseph Ratzinger leidt de rooms-katholieke kerk het Amerikaanse tijdperk binnen.

Ik weet dat deze gedachte zo niet absurd, dan toch ongeloofwaardig klinkt. Daarom zal ik ootmoedig proberen haar stap voor stap toe te lichten.

Joseph Ratzinger is een intellectueel. Althans, dat wordt van hem gezegd, waarbij men gemakshalve uitgaat van zijn doen en denken in de jaren zestig en zeventig. Zeker, de jonge theoloog Ratzinger was een gerespecteerde raadgever van de verlichte kardinaal Joseph Frings uit Keulen⁷. In die hoedanigheid trad hij tijdens het sindsdien op de achtergrond verzeilde Tweede Vaticaans Concilie voor het voetlicht. Ratzinger was ook, alvorens aartsbisschop van München te worden, professor aan de universiteiten van Münster, Tübingen en Regensburg. Hij stond mee aan de wieg van het

⁷ Joseph Frings (1887-1978). Zie over hem Norbert TRIPPEN, *Joseph Kardinal Frings*, Paderborn/München/Wien/Zürich, Ferdinand Schöningh, 2003-2005, 2 delen.

voorstrevende tijdschrift *Concilium*, en later van het behoudende blad *Communio*. Pas daarna volgde een zorgvuldig uitgestippelde kerkelijke carrière, die hem na een kort intermezzo als aartsbisschop van München aan het hoofd bracht van de Congregatie voor de Geloofsleer, tot hij in de lente van 2005 paus werd, de ultieme bekroning⁸.

Ratzinger heeft niet alleen de reputatie een intellectueel te zijn, zijn belangstelling op dat terrein is natuurlijk ook echt. Ofschoon hij in een latere fase van zijn carrière toch eerder kerkpoliticus was dan theoloog, blijft hij iemand die op intellectueel vlak al te slordig denken schuwt en wil terugdringen. Terwijl paus Wojtyła eerder communicatie en charisma als troeven had, bekommert paus Ratzinger zich vooral om de rechte leer en de verkondiging ervan. Op het eerste gezicht is deze houding alles behalve Amerikaans. Integendeel, Ratzinger plaatst, minstens stilzwijgend, inhoudelijke kennis boven een al te exuberante, intellectueel weinig gefundeerde geloofsbeleving. De oppervlakkige waarnemer kan dan ook in het optreden van de nieuwe paus een groeiende verwijdering ten opzichte van de hedendaagse Amerikaanse religiositeit waarnemen. Terwijl Johannes Paulus II af en toe mee deinde op golven van emotionaliteit, probeert zijn opvolger een eerder cognitieve theologische aanpak ingang te doen vinden. Dat is althans de conclusie waartoe een eerste, tamelijk impressionistische waarneming leidt. Maar hier houdt het verhaal niet op. Want onder de oppervlakte van het traditionele theologische discours waarvan Joseph Ratzinger zich moeiteloos bedient, grijpt een geheel andere evolutie plaats.

De huidige paus is niet zomaar de heraut van de theologie, die desnoods bereid is zijn taal en formuleringen aan het spreken en denken van de hedendaagse mens aan te passen. Integendeel. Hij heeft het niet zo begrepen op een verstaanbare maar verwaterde inhoudelijke boodschap. Daarentegen is hij een gedreven pleitbezorger van een zeer traditionele, orthodoxe theologie. Inhoudelijk verschilt hij op dat punt niet van Wojtyła, met desalniettemin de nuance dat Wojtyła de theologie in zijn denken en handelen een minder belangrijke rol toebedeelde dan zijn opvolger. Meer dan Wojtyła probeert de huidige paus zijn behoudende theologische denkbeelden bij elke mogelijke gelegenheid publiekelijk en inhoudelijk te verdiepen.

⁸ Over het denken van paus Ratzinger, zie Hermann HÄRING, *Theologie und Ideologie bei Joseph Ratzinger*, Düsseldorf, Patmos, 2001, 214 p.

Een bijzonder interessant voorbeeld van de pauselijke benadering biedt de homilie die Joseph Ratzinger hield tijdens de slotviering van de wereldjongerendagen (WJD) in Keulen, augustus 2005⁹. Meer dan een miljoen jongeren uit de hele wereld, met honderdduizend Italianen op kop, bevonden zich op het grasveld waar de manifestatie plaatsvond. Sommigen herstelden van een korte nacht, anderen rilden nog wat na van de kou die ze geleden hadden, of waren een beetje murw nadat ze urenlang over van alles en nog wat hadden doorgepraat. Ze waren moe, wat misschien deel uitmaakt van elke authentieke festivalsfeer. De korte nacht zal alleszins het theologische denkvermogen van de jongeren niet hebben aangezwengeld. Bovendien is theologie niet altijd hun *cup of tea*. Velen zijn vooral op zoek naar emotie en verbondenheid, naar een deugddoend groepsgevoel onder leiding van een gloednieuwe paus. De grootvaderlijke kerkvorst ontgoochelde hen niet, ook al omdat hij dat onder geen enkele omstandigheid zou hebben gekund. Precies omdat hij paus is, verliest hij het vermogen tot falen – waarbij ik allerm minst de onfeilbaarheid voor ogen heb. Het onvermogen tot falen betreft de subjectieve gevoelens van het publiek. Voor het merendeel van de aanwezige jongeren is het eigenlijk eenvoudig: omdat de paus, paus is, spreekt hij waarheid. Joseph Ratzinger werd dan ook voortdurend toegejuicht en de woorden die hij sprak tijdens de homilie stuitten, moet het gezegd worden, op geen enkele vorm van kritiek. Integendeel, wat houdt hij zich kranig, leek het publiek te denken, wat doet die oudere man die zo graag in de boeken neust het goed te midden van het volk dat hij niet gewoon is te mennen!

Maar wat zei Ratzinger precies? Waarover had hij het tijdens zijn homilie? De paus hield een betoog over de eucharistie, over wat die precies betekent, welke rol brood en wijn daarbij vervullen, welke gevolgen de eucharistie kan hebben voor het dagelijkse leven van elke christen. In een toespraak gehouden voor meer dan één miljoen mensen aarzelde Ratzinger niet om de etymologische betekenis van een aantal woorden gedetailleerd te analyseren. Taalstudie en traditioneel theologisch denken reikten elkaar de hand, terwijl de ochtendkou geleidelijk plaats maakte voor meer klimatologische generositeit. Kortom, de nieuwe paus durfde het aan om voor een groot publiek van theologisch doorgaans weinig geschoolde jongeren een aantal ingewikkelde redeneringen onversneden uit de doeken te doen. Experts

⁹ De homilie die paus Ratzinger hield op 21 augustus 2005 is terug te vinden op <http://www.vatican.va/>

dachten: de ware theologie is terug, na de wazige aanpak van paus Wojtyla. Deze laatste was immers dood, en mocht dus lichtjes bekritiseerd worden. In de kerk geldt immers het principe: de laatste paus is altijd de beste.

Laten we toch even verder kijken dan wat evident lijkt. Luidt het discours van Ratzinger wel echt de comeback van de klassieke theologie in? Ik denk het niet.

Juist door te spreken zoals hij deed, creëert de paus een onbedoeld, paradoxaal effect. De intentie van de boodschapper correspondeert niet met de wijze waarop het publiek de mededeling ontvangt. Zonder enige twijfel wilde de paus de traditionele theologie met betrekking tot de eucharistie oppoetsen en voorhouden aan een jeugdig publiek van enthousiaste ongeschoren en onbedorven lieden. Maar precies door dat bijzonder nauwgezet en gedetailleerd te doen, verkrijgt de boodschap een voor het publiek onbegrijpelijk karakter. De jongeren horen de paus wel, ervaren zijn bezieling, voelen zich dicht bij haar die tegen hen aanschurkt, maar de theologische taal gaat hun petje volkomen te boven. Ze begrijpen inhoudelijk erg weinig van de boodschap die behoorlijk wat religieuze bagage uit een heel ander tijdperk vooronderstelt. Toch zijn de jongeren enthousiast, is de vreugde kolkend. Enthousiast zijn ze uiteraard niet omdat ze de boodschap begrijpen. Dat doen ze niet of nauwelijks. Waarover het precies gaat, dringt niet echt tot hen door. De taal die zij horen is niet de taal waarvan Ratzinger zich meent te bedienen. Zijn toehoorders nemen een soort theologische geheimtaal waar, sacraal, vrij, niet gebonden door de wetten van het denken, uitgesproken door een kerkelijke leider van wie zij het gezag onvoorwaardelijk erkennen. Want zij beminnen de leider omwille van zijn gezag.

Het effect van de homilie is bijgevolg zonder meer paradoxaal. De boodschapper verkondigt een traditionele theologie, de toehoorders ervaren een magische geheimtaal. Theologie die niet langer wordt begrepen, wordt daardoor niet per se betekenisloos, maar zij verliest haar rationele grond. Zij verkrijgt een magisch karakter. Voor de toehoorders is zij een taal die haar charme put uit twee factoren, namelijk de persoon van de spreker en de ongrijpbare magie van diens discours. Het enthousiasme betreft daarbij twee factoren, namelijk *persoon* en *magie*, die in principe niet de hoofdbeoordelingen waren van paus Ratzinger op het ogenblik dat hij zich tot zijn gehoor wendde.

Via deze gedachte keer ik terug naar mijn uitgangspunt. De culturele dominantie van Amerika is onstuitbaar, en zij is dat ook op religieus vlak. Paus Ratzinger, die op het eerste gezicht een heraut is van een inhoudelijk sterk verankerde theologie, hanteert een ingewikkeld jargon en spreekt daardoor over de hoofden van zijn gehoor heen. Tegelijk echter brengt hij hun onbedoeld geluk op een tweede niveau, dat van de magische, emotionele religieuze taal. En precies op dit punt bevindt zich de paradox: tegen wil en dank transformeert de paus zich tot een gezant van de Amerikaanse cultuur. De kloof tussen zijn spreken enerzijds, en het denken van het gehoor dat hem bewondert anderzijds, is zo groot dat magie en emotie uiteindelijk het belangrijkste bindteken tussen beide polen vormen. De jongeren, praktisch allemaal opgegroeid in een door Amerikaanse invloeden gekleurde cultuur, zijn op religieus vlak sowieso al eerder emotioneel dan rationeel georiënteerd. En door zijn te hoog gegrepen theologisch-rationele aspiraties laat de paus de jongeren, paradoxaal genoeg, vrijwel uitsluitend met emoties en magische formules achter. Hij die aanvankelijk en intentioneel een te emotioneel theologisch denken probeert te bestrijden, komt uiteindelijk bij het tegendeel uit. Emoties zinderen over de Keulse vlakte.

Tijd om even te recapitulieren. Twee punten in mijn verhaal treden op de voorgrond. Vooreerst is religie terug van weggeweest. Vervolgens is het duidelijk dat religie niet weerkeert in exact dezelfde vorm waarin ze de voorbije decennia en eeuwen geleidelijk is verdwenen. Er is onmiskenbaar een evolutie aan de gang in het hart zelf van het religieuze concept. Emoties treden in toenemende mate op de voorgrond ten koste van gedachten, van het intellectuele aspect, van de dialoog met wetenschap en maatschappij. Uiteindelijk is deze evolutie voor de samenleving niet volkomen gevaarloos. De terreinafbakening tussen geloof en maatschappij wordt weer scherper. Zij proberen uit elkaars vaarwater te blijven, wat beide componenten meteen de mogelijkheid ontnemt om elkaar te corrigeren en de geneugten van die correctie te smaken.

Een fatale vergissing die vooral gedurende het laatste decennium is gemaakt, is het valse dilemma tussen twee verschillende vormen van samspraak, tussen enerzijds de dialoog geloof-wetenschap en anderzijds het interreligieuze gesprek. Ten gevolge van de oprukkende multiculturele samenleving ontstond een tendens naar meer aandacht voor het gesprek tussen de verschillende godsdiensten die op West-Europese bodem aanwezig zijn. Deze op zichzelf bijzonder nuttige interculturele dialoog *verving* vaak het gesprek tussen geloof en wetenschap, dat bij momenten wat vast

leek te zitten en dat alleszins nooit tot een definitieve uitkomst kan leiden die iedereen tevreden stelt. Misschien droeg de gedachte dat ook wetenschap de ultieme sleutel van het bestaan niet in handen heeft – ik denk hierbij aan het boven geciteerde artikel van Fred Gedicks – bij tot het opgeven van de dialoog met de wereld van de wetenschap. Deze laatste boette aan prestige in, en dat op een ogenblik dat exotische godsdiensten voor onze ogen meer en meer tot ontwikkeling kwamen.

De voorkeursoptie voor de interreligieuze dialoog sluit ons af van dat andere gesprek dat in feite altijd de motor is geweest van de westerse beschaving, namelijk de discussie tussen geloof en wetenschap, tussen hoe en waarom, tussen inzicht en kennis, tussen droom en daad. Als er al een factor is die het al met al duurzame succes van het christendom in Europa verklaart, is het de genereuze tegenstand die het religieuze denken telkens weer ondervond vanwege de ratio. De rede liet het geloof niet met rust. Gelovigen konden het zich nooit veroorloven op hun lauweren te rusten en werden zonder meer het recht ontzegd om een wereld te construeren gestoeld op premissen die aan geen enkele rationele kritiek onderhevig zijn.

Een exclusieve keuze voor de interreligieuze dialoog ten koste van de discussie geloof-wetenschap houdt op twee manieren zeer grote gevaren in.

Vooreerst wordt religie losgekoppeld van de rede die haar spiritueel altijd heeft uitgezuiverd. Dat element heb ik zojuist belicht.

Vervolgens plaatst de interreligieuze dialoog de georganiseerde godsdienst weer in het centrum van het debat. De aandacht verschuift van een inhoudelijke discussie (geloof-rede) naar een institutionele, namelijk het gesprek tussen de onderscheiden religieuze organisaties bij monde van hun leiders.

Kortom, vooreerst haalt emotie het van discussie; vervolgens ruimt individuele geloofsbeleving het veld voor institutionele gesprekken. Zelfs politici verklaren herhaaldelijk dat religieuze leiders met elkaar in gesprek moeten treden. Vanuit een politiek standpunt is die oproep begrijpelijk. Wanneer een religieuze leider zich door velen gedragen weet en hij met andere leiders goede contacten onderhoudt, dan haalt hij wellicht weinig kattenkwaad uit. Maar de consequentie is wel een verschuiving van perspectief, weg van het individu in de richting van het instituut. Deze evolutie noopt tot waakzaamheid.

Wil de opbloei van religie de samenleving niet bedreigen maar verrijken, dan moet de overdreven aandacht die de interreligieuze dialoog op dit

ogenblik geniet, worden getemperd ten voordele van het aloude gesprek tussen geloof en rede. Het horizontale gesprek tussen religieuze leiders mag het eerder verticaal georiënteerde gesprek tussen religie en samenleving nooit uitsluiten.

Precies daarom pleit ik nadrukkelijk voor meer individualisme in het religieuze denken. Ik weet het maar al te best, het woord alleen al doet velen gruwelen. Religieuze leiders reageren allergisch op de term *individualisme*. Geen groter kwaad belaaft de gelovige. Individualisme, help, God gaat eraan dood.

Gemakshalve ondernemen religieuze leiders nauwelijks een poging om individualisme en egoïsme van elkaar te onderscheiden. En nochtans is het verschil tussen beide begrippen enorm. De individualist geeft blijk van zelfstandig initiatief en maakt zo nu en dan bewust een eigen keuze, maar hij streeft daarbij niet noodzakelijk uitsluitend de bevrediging van zijn hoogst eigen behoeften na. Individualisme wijst vooral op bewustzijn. Niet zozeer op egoïsme. Bewustzijn behoedt de gelovige zowel voor blinde volgzaamheid tegenover het instituut als voor het nastreven van eigen belangen wars van elke zelfkritiek.

Religieuze leiders laten zich graag smalend uit over het zogenaamde *supermarktgelooft* waarvoor de hedendaagse mens zou bezwijken. De supermarkt is absolute horror. Het is een oord des verderfs waartegen het bordeel gunstig afsteekt. Niets maar dan ook niets is gruwelijker dan de supermarkt. Mensen lopen er onnadenkend binnen en vullen hun karretje met producten die ze her en der naar eigen goëddunken uit de rekken halen. Even zozeer kiezen zij met argeloze losheid uit de geloofstraditie wat hun leuk en aardig lijkt, terwijl ze alles wat te heet is of te zwaar is netjes laten staan. Foei, die supermarkt.

Maar hoe valt de allergische reactie die religieuze leiders tegenover de supermarkt koesteren rationeel te verklaren?

Er is vooral dit: de supermarktmentaliteit druist in tegen de belangen van religieuze leiders, die zich begrijpelijkerwijze voorstanders tonen van het geloof als een globaal pakket waaraan niet te ontkomen valt. *Take it or leave it*. Wie bijvoorbeeld katholiek is, dient te accepteren dat daar mogelijk ook taaie geloofswaarheden en tuchtigende morele regels bijhoren. Harde noten om te kraken. Maar bijt door en het geluk zal volgen, luidt de

boodschap. Zo gaat het nu eenmaal. De katholiek betaalt een prijs voor zijn identiteit.

Laten we toch vooral ten aanzien van de kritiek die religieuze leiders formuleren niet kritiekloos blijven. Als leiders hebben ze er immers alle belang bij om het hele pakket aan hun klanten, de gelovigen, te slijten. Hun eigen macht vergroot wanneer gelovigen ermee instemmen alles wat het instituut voorschrijft voor lief te nemen. Wat drijft religieuze leiders in hun kruistocht tegen individualisme? Ach, ze menen het misschien wel goed. Maar verder: hoe volgzamer de schapen, des te sterker de positie van de herders, zoveel is duidelijk. Bovendien mag het *spiegelbeeld van het individualisme* niet uit het oog worden verloren. Dat spiegelbeeld is de volstrekt betrouwbare en bijna volmaakte instelling kerk. Deze, uitgesproken puriteinse, gedachte lijkt mij gevaarlijk. Is het immers niet beter de kerk te erkennen en te aanvaarden als een noodzakelijke vormgeving van een geloofs-gemeenschap, zonder dat daarbij haar structuren dienen te worden geïdealiseerd? Is het dan zo moeilijk het onvolmaakte te beminnen? Laten we hopen van niet, want wie het onvolmaakte niet liefheeft, is tot beminnen niet in staat.

De Franse jezuïet Michel de Certeau (1925-1986) had dat alles bijzonder scherp in de gaten¹⁰. Hij zag ook voor het niet volmaakte instituut een belangrijke rol weggelegd. In die zin was hij bijzonder menslievend tegenover, in zijn geval, de katholieke kerk. Hij schreef ze niet af wanneer bleek of zou blijken dat zij de in haar gestelde al te hoge verwachtingen niet kon inlossen. Michel de Certeau sprak over *l'institution comme pourriture*. Daarbij vervulde de instelling een rol die dicht bij die van de composthoop aanleunde. Het perfecte organisatiemodel was in die configuratie bijzonder veraf. De instelling is eerder voedingsbron en sparringpartner dan dat ze vermag een veilig kader te bieden. Een kerk is niet noodzakelijk het verlengstuk van het geloof, ze kan er ook de beproeving van zijn. Juist in een confrontatie met de Kerk als instituut, met de ontsporingen die haar als menselijke instelling nooit vreemd zullen zijn, licht misschien vroeg of laat de essentie van het godsgeloof op. *L'institution comme pourriture*: de kerk dient misschien eerder als humus voor het geloof dan als raster dat het denken omknelt.

¹⁰ François DOSSE, *Michel de Certeau. Le marcheur blessé*, Paris, La Découverte, 2002, 655 p.

Wie de kerkgeschiedenis retraceert, merkt trouwens heel duidelijk hoe wat vandaag nog waarheid is, morgen misschien leugen is. Dogma's intrekken doet de kerk niet, maar er bestaan talloze voorbeelden van normen die naar eerdere opvatting tot het goddelijke recht behoorden en die vandaag door de kerk niet langer worden aangehangen. Doorgaans greep de omme-zwaai in alle discretie, stilzwijgend plaats. De Oostenrijkse kerkjurist Hel-muth Pree verrichte hierover interessant onderzoek¹¹. Kortom, ook de kerk als instelling opteert niet altijd voor het gehele geloofspakket. Ook zij put uit de supermarkt van het geloof. Wie een wandeling maakt doorheen de tijd, merkt hoe de accenten die de kerkelijke overheid legt, even duidelijk als geruisloos verschuiven.

Niets lucht meer op dan de kerkgeschiedenis met haar ups en downs. Daarin verschijnt een soort van *successieve waarheid*. Toch wel een heerlijk begrip. Er is wel steeds een waarheid maar, ofschoon ze eeuwig pretendeert te zijn, is ze niet altijd dezelfde. Successieve waarheid is een begrip dat tegelij-k veiligheid biedt en zichzelf ondergraaft. Het is een begrip dat herinne-ringen oproept aan een andere prachtige term uit de christelijke schat-kamer, namelijk successieve polygamie, het hertrouwen na het overlijden van een eerdere huwelijkspartner. Tertullianus nam deze successieve poly-gamie vaak genadeloos op de korrel en zag er een soort van ontrouw in¹². Betekent het aanvaarden van successieve polygamie eigenlijk niet dat de dood sterker is dan de liefde? Verschrikkelijk, want dat zou meteen de erkenning zijn van de grootste vrees die de mens bekruipt, een vrees die hem zelfs tijdens een zwoele, wolkenloze zomeravond bij het wegdromen op een prachtig terras plotseling uit het veld kan slaan.

En toch, stilaan groeide het besef dat waarheid niet kan bestaan zonder tijd. Wanneer de tijd vat heeft op de van goddelijk recht geachte huwelijks-band, zou hij dan ook niet in enige mate greep kunnen krijgen op de waarheid? De gelovige individualist vermoedt zulks wanneer hij een reis maakt doorheen het leven van de kerk, daarbij leert uit het kwade en de vruchten plukt van het goede. In feite biedt de individualistische gelovige een gerust-stellend beeld. Hij bewijst immers dat je bewust zelfstandig kan nadenken zonder dat daardoor de schat van het geloof in het gedrang wordt

¹¹ Helmuth PREE, "The Divine and the Human of the *Ius Divinum*", in Rik TORFS (ed.), *In diversitate unitas. Monsignor W. Onclin Chair 1997*, Leuven, Peeters, 1997, 23-41.

¹² Cf. zijn *De monogamia*. Zie de teksteditie van Paul MATTEI, *Le mariage unique*, Paris, Cerf, 1988, 419 p.

gebracht. Integendeel: de individualist put uit die schat, iets wat hem noodzaakt er met scherpe blik naar te kijken. De tegenstanders van het individualisme daarentegen zijn vaak bange mensen: religieuze leiders die hun eigen macht beschermen of die onvoldoende genereus geloven om kritiek, die met individualisme ongetwijfeld gepaard gaat, zonder complexen te verwelkomen.

Religie, vrede en onvrede. Tot veler verbazing maken we vandaag, op en over de rand van twee millennia, een niet langer te loochenen heropbloei van religie mee. Terwijl diverse ideologieën die aardig in elkaar leken te zitten roemloos kopje onder zijn gegaan, meldt religie zich steeds nadrukkelijker aan als een maatschappelijk relevante factor. Religie wint. Maar welke religie? Er is meer dan één weg begaanbaar. Religie kan een vorm van revanche zijn, een manier waarop gevoelens van frustratie en vernedering een uitlaatklep weten te vinden. Voor bepaalde stromingen binnen de Islam en de orthodoxie is zulks inderdaad het geval. Wellicht heeft de bloei van het religieuze denken in de Verenigde Staten andere oorzaken, die sterk met de specifieke sfeer van dat land verweven zijn. Maar één ding is duidelijk: religie leeft niet alleen kwantitatief weer op, ze krijgt ook inhoudelijk een andere betekenis dan in de recente geschiedenis het geval was. Ze vlucht ijlings weg van het intellectuele discours gekenmerkt door heel veel rationaliteit; ze vermeit zich in het emotionele spel, in de wellness-cultuur van de geest. Er is dus meer religie, en zij richt zich vooral op gevoelens, niet meer zozeer op het verstand.

Deze trend is, meer dan dat hij de triomf zou inhouden van bepaalde stromingen binnen de Islam, een bewijs van het culturele overwicht van de Verenigde Staten. *Evangelicals* veroveren Europa, en paus Ratzinger voedt tegen wil en dank een voornamelijk emotioneel geladen catholicisme.

Moeten we ons over deze comeback van de religie, van *deze* religie zorgen maken? Op zichzelf wellicht niet. Maar een al te emotionele invulling ervan doet wel vragen rijzen. De dialoog tussen geloof en rede, eeuwenlang de motor van de westerse beschaving, ruimt het veld voor interreligieuze gesprekken die de rede tussen haakjes plaatsen en religieuze instituten naar voren schuiven ten koste van de geëmancipeerde, vaak op de traditie gesteunde, individuele geloofservaring. Nochtans heeft religie behoefte aan individualisme dat duidelijk van egoïsme verschilt en dat haar behoedt voor totalitaire avonturen. De individualist is op zijn hoede voor het bedwelmende fluitspel dat de rattenvanger van Hameln ten beste geeft.

Individualisme bij het beleven van godsdienst maakt het instituut niet overbodig. Het geeft het slechts een nieuwe functie. Voortaan is het instituut niet langer uitsluitend een veilig kader, het is tegelijk humus, vergankelijkheid die nieuwe geloofsdynamiek een voedingsbodem schenkt.

Het besluit van dit betoog kan kort zijn. Religie verrijkt de samenleving wanneer zij kritisch denkvermogen aan zin voor diepgang paart, wanneer zij de hunkering naar kennis combineert met aandacht voor het onzichtbare, wanneer zij de zin voor inspanning en beschaving niet los maakt van het besef dat de mens eindig is. Dat type geloof emancipeert de mens. Daartegenover staat een geloof dat eerder een vlucht is voor de hardheid van het leven, een revanche voor al de vernederingen van het bestaan, een schuilplaats voor wie vindt dat het leven zoals het loopt onrechtvaardig is. In die hypothese bouwt religie een parallelle wereld op waarin de rede als moreel minderwaardig wordt beschouwd en voor een superieure emotie plaats moet maken. Die weg is heilloos. De rede verkeert dan niet langer in de mogelijkheid om al te exuberante gevoelens uit te zuiveren en op die manier hun schoonheid op te laten lichten.

Slechts wanneer zij in gesprek blijft met iets anders, iets waarmee zij niet samenvalt, namelijk met de rede, kan de religieuze gedachte de samenleving waarachtige verdieping schenken. Slechts dan slaagt ze erin het individu te vergasten op wat het zowel vreest als verlangt: geluk.

DE PACIFICATIELEZINGEN VZW

PACIFICATIELEZINGEN

- 1981 **Dr. Albert H. van den Heuvel**
Het ideologieloze tijdperk
- 1982 **Dr. Dirk Dolman**
Het parlement als pacificatie
- 1983 **Prof. dr. em. Edward Schillebeeckx**
Vrede door gerechtigheid
- 1984 **Kees C.A.M. Middelhoff**
Wortels van een misverstaan
- 1985 **Dr. Johannes G.C.A. Briels**
De Zuidnederlandse immigratie omstreeks 1572-1630: Een verge-
ten bladzijde uit de geschiedenis van de Nederlanden
- 1986 **Hella S. Haasse**
De Lage Landen en het Platte Vlak: Kanttekeningen bij een
gemeenschappelijke literatuur
- 1987 **Prof. dr. Han Entzinger**
Immigratie en pluralisme
- 1988 **Fons Rademakers en Roland Verhavert**
De Nederlandse film
- 1989 **Jan Hoet**
De kunst als waarde van morgen
- 1990 **Maarten Mourik**
Culturele coëxistentie in Europa: de noodzaak van een nieuwe
pacificatie
- 1991 **Geert Vanistendael**
En België heeft Vlaanderen gemaakt

- 1994 **Greetje van den Bergh**
Tussen handhaven en verdwijnen: Het Nederlands in een eenwordend Europa
- 1995 **Prof. dr. mr. Cees Fasseur**
Verbittering en verzoening: Nederland en zijn koloniale nalatenschap
- 1996 **Prof. dr. Herman Balthazar**
Brabantse en Hollandse patriotten: De Revolutietijd in Noord en Zuid, eender en anders
- 1997 **J.L. Heldring**
Pacifiatie van Europa?
- 1999 **Prof. dr. em. Eric Suy**
Prolegomena voor een pacifiatie tussen de volken
- 2000 **Derk-Jan Eppink**
Over de Moerdijk: Cultuurkloven in Europa
- 2001 **Gerard Mortier**
Europa: het gevaar van de verstomming
- 2002 **Paul Beugels**
Bondgenoten in Cultuur
- 2003 **Jozef Deleu**
De Lage Landen 'in de vaart der volken'
- 2004 **Michaël Zeeman**
Nederlands Geestesmerk? De Lage Landen en hun zelfbewustzijn in hun posthistorisch heden
- 2005 **Rik Torfs**
Religie, vrede en onvrede

- In 1981 tot 1988, in 1990, 1994, 1995, 1997, 2000, 2002 en 2004 werden de lezingen te Gent georganiseerd;
- in 1996 werd de lezing te Leiden georganiseerd;
- in 1999 werd de lezing te Dordrecht georganiseerd;
- in 2001, 2003 en 2005 werden de lezingen te Breda georganiseerd